مێژووی فەلسەفە و قۆناغەکانی بیرکردنەوەی مرۆڤ.. نووسینی: ئاراس سەعید

فەلسەفە چییە؟

ئەمە کاتێک دەربارەی چییەتی فەلسەفە دەپرسین، پرسیارێکی فەلسەفیانە ئاراستەی هزرمان دەکەین، کە لە چییەتی فەلسەفە دەکۆڵێنەوە. پرسیارێک کە دەروازەو پانتاییەکی فراوانمان لە بەردەم واڵا دەکات، بۆ ڕووچوونە نێو ڕیشەو جەوهەری فەلسەفەوە. فەلسەفە هونەری پرسیارکردنە، یاخود وەڵامدانەوەی ئەو پرسە قوڵانەیە کە لەزیهنماندا درووست دەبن، لە قۆناغەکانی تری بیرکردنەوەی مرۆڤدا، بەشێواز و میتۆدی ئەفسانەیی و ئاینی وەڵام دراونەتەوە.

پرسیارکردن دەبارەی چییەتی فەلسەفە، وەکو هەر پرسێکی تری ئەقڵانی پێویستی بە میتۆدی ئەقڵانی و ژیربێژی و پێشکێشکردنی ئارگۆمێنتە بۆ پشتراستکردنەوەی وەڵامەکانمان بە ئارگۆمێنتی ئەقڵانی. فەلسەفە هونەری پرسیارکردنە، کاتێک ئەمە لە چییەتی فەلسەفە دەپرسین، پرسیارێکی فەلسەفیانەمان وروژاندووە، بەڵێ هێندە سادەوساکارنییە، وەڵامێکی ئامادەمان بۆ ئەو پرسە فەلسەفییە هەبێت، چونکە فەلسەفە، بریتییە لەکۆی ئەو پڕۆسێسە مێژووییەی کە مرۆڤ لە ڕێگەی میتۆدی ئەقڵانی و فەلسەفیانەوە، بیر لە سروشت و بوون و دیاردە نادیارەکانی جیهان دەکاتەوە. هەرچەندە فەلسەفە مێژوویەکی سێ هەزار ساڵەی قۆناغەکانی تێڕامان و تەفکردنی ئەقڵانی مرۆڤە، فەلسەفە پانتاییەکی فراوانیش داگیردەکات لە سەرجەم کایە زانستیی و کلتووری و سیاسی و ئاینییەکانی مێژووی مرۆڤدا، بۆیە سادەو ساکار نییە، بەبێ میتۆدێکی مێژووی و گێڕانەوە بۆ ناو ئەو کۆنتێکستە مێژووییەی بیرکردنەوەی فەلسەفیانە تێدا سەرهەڵدەدات و لێکۆڵینەوە لەکۆی ئەو قۆناغە ژیاریانەی ژیانی مرۆڤ ئەستەمە لە مرۆڤ و تێڕامانی مرۆڤ تێبگەین، چونکە مرۆڤ کائینێکی کۆمەڵایەتی مێژووییە. مێژووی بیرکردنەوەی مرۆڤ، پەیوەستە بەو قۆناغە ژیاریانەی کە لەبەرەبەیانی مێژوودا مرۆڤ لە ناو جەنگەڵ و دارستانەکاندا ژیاوە. بۆیە مێژووی "فەلسەفە" بریتییە لە کۆی ئەو میراتە مێژووییەی تێڕامان و تەفکرنی باوبپیرانمان دەربارەی جیهان

و سروشت و بوون، ئەمەش فاکتەرێکە، کە نەتوانین پێناسەیەکی گشتگیر و سەرتاپاگیر بۆ فەلسەفە بکەین، چونکە فەلسەفە پانتاییەکەی مێژوویی لە بیرکردنەوەی مرۆڤ داگیرکردووە، کاتێک لە چییەتی فەلسەفە دەپرسین، پرسیار دەکەین لەبارەی کەی ئەو پڕۆسەسە مێژووییەی قۆناغی بیرکردنەوەی مرۆڤ، هەر ئەمەش هۆکارە، کە هەر فەیلەسوفێک لە گۆشەنیگای جیاوازەوە پێناسەی فەلسەفەی کردووە. ئێمە بە میتۆدی مێژوویی دەست بە توێژینەوەکەمان دەکەین بۆ ئەوەی نەکەوێنە نێو دۆگمی مێژووەوە.

فەلسەفە وشەیەکی یۆنانییە، (یۆنان)ی بوونی فەلسەفە ئەو مەفهوومە ناگەیەنێت کە فەلسەفە، موڵکی یۆنانییەکانە، بەڵکو گوزارشتە لە هاوتەریبوونی فەلسەفە لەگەڵ شاردا. نیشتمانی فەلسەفە شارە، چونکە شار شوێنی بەیەک گەشتن و پێکدادانی کلتوور و ترادسیۆن و بیرکردنەوە جیاوازەکانە، بەڵام جگە لە یۆنان شارستانییەتی(نیل و میزۆپۆتامیا و هیندستان و چین) لانکەی سەرهەڵدانی پرسی فەلسەفیانە بوون، ڕەنگە بپرسین بۆچی فەلسەفە لە یۆناندا گەشەیکرد، دواتر وەڵامی ئەم پرسیارە دەدەینەوە. ئێستا با بزانین (فەلسەفە) چییە؟

فەلسەفە(philosophy) زاراوەیەکی لێکدراوی یۆنانییە، لەدوو بەش پێکهاتووە(فیلۆ)ر بەواتای خۆشەویستی و (سۆفیا)بەواتایی دانایی دێت. هەردوو زاراوەکە بەواتای خۆشەویستی بە دانایی دێت. ⋆ یەکەمین کەس ئەم زاراوەیەی بەکارهێناوە (فیساگۆرس) بووە، ئەمەش لەکاتێکدا لێ دەپرسن تۆ کەسێکی دانایت دەڵێت:(نەخێر من کەسێکی دانا دۆستم.) کەواتە: فەلسەفە خۆشەویستییە بە دانایی. ئەگەر فەلسەفە خۆشەویستی بێت بە دانایی. فەیلەسووف یان فەلسەفەکار ئەوکەسەیە کە تینوی زانینە. فەیلەسووف ئەوکەسەیە کە زانایە بە نەزانین و تێنوی زانینە. وەکو "سوکرات" دەڵێت؛" من دەزانم، کە نازانم". هەرچەندە فەلسەفە بابەتێکی فرەڕەهەندە و ناتوانرێت پێناسەیەکی گشتی بۆ بکرێت، بەڵام لە دیدی منەوە(فەلسەفە لە گشتاییەتی خۆیدا هونەری پرسیارکردن و تاقیکردنەوەی شتەکانە، لە ڕێگەی ڕامان و بیرکردنەوەوە بە گەیشتن و دۆزینەوەی فاکتە شاراوەکان). وەکو سوکرات دەڵێت:" ژیانێک تاقی نەکرابێتەوە واتایی ژیانی نییە". واتا ئەو ژیانە ساختەیەی کە لەسەر بونیادی ترادسیۆن و زانیارییە ساختەکان بونیادنراوە پێویستە تاقیبکرێتەوەو لە ڕێگەی نەشتەری ڕەخنەوە شیبکرێتەوە. فەلسەفە فرەڕەهەندە و پەیوەستە بەو کۆنتێکستە مێژووییەی ژیانی مرۆڤەوە کە تێدا ژیاون و

بیرکردنەوەیان پەیوەستە بەو فاکتە کۆمەڵایەتیانەوە. هەرکات بەر چەمکی مێژووی فەلسەفە دەکەوین، ڕاستەوخۆ ئاوەز و بیرکردنەوەمان دەچێتەوە بەلای مێژووی (گریک) شارستانیەتی یۆنان. ئەویش بەهۆی ئەوەی بۆیەکەمین جار ئەڕستۆ لەکتێبی میتافیزیک ئاماژەیی بە “تاڵیسی ماڵتایی” کردووە، کە وەکو یەکەمین فەیلەسوف لەمێژووی مرۆڤایەتیدا دەناسرێت و زۆربەی فەیلەسوفان کۆکن لەسەر ئەوەی فەلسەفە لە تاڵیسەوە دەست پێدەکات. بەڵام ئەمە ناکەوێنە ژێرجەبر و کاریگەری دۆگمانەی مێژووەوە. (تاڵیسی ماڵتایی) جەختکردنەوە نیە، لەسەر بە یۆنانی کردنی (تاڵیس)، بەڵکو لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە چیتر بەشێوەیەکی نوێ بیری لەسروشت کردۆتەوە جیاواز لە بیرکردنەوەی (میتۆلۆژیا و میتۆس).* بەپێ سەرچاوە مێژووییەکان تاڵیس (585) زاینی ژیاوە. بەمانایەکی دی لەو ساڵەدا بیرکردنەوەی فەلسەفیانە لەیۆنان سەری هەڵداوە. بەڵام شتێکی ئاشکرایەو ئارگۆمێنتە مێژووییەکان ئەوەمان بۆ دەسەلمێنن. فەلسەفە لە پێش تاڵیسەوە، لە ناوچەکانی تری جیهاندا دەبینرێت، بە ئەمەش گەلێک ئارگۆمێنت لە ئاردان، کە ڕونی دەکەنەوە ئەو بیرکردنەوە فەلسەفیانەی لەیۆناندا باوبوون، لەناوچەکانی تردا هەبوون. یاخود هاوشانی یۆنانیەکان سەری هەڵداوە، وەکو مەڵبەندەکانی خۆرهەڵاتی لە (هیند و چین و میسر و بابل و ئێرانیەکان). ئەگەر (تاڵیس ساڵی 585 پ ز) ژیابێت، ئەوا بوودا ساڵی (500 پ ز) و، کۆنفۆشویس (550پ ز) و، زەردەشت ساڵی (550) ژیاون. بەڵام لێرەدا پرسیارێکی گرنگ دێتە پێشەوە، بۆچی “فەلسەفە” لە لەشارستانیەتەکانی تردا لە گەشەکردن وەستاو، لە یۆناندا گەشتە لووتکە. بەهۆی بوونی چەمکی ڕەخنەوە لە یۆناندا، چونکە ڕەخنە یارمەتی هەڵوەشاندنەوەو ئاشکراکردنی کەموکورتیەکانمان دەدات لە بیرکردنەوەماندا. هۆکارێکی تر بوونی ئازادییە، فەلسەفە هاوتەریبە لەگەڵ ئازادی و هەرنیشتمانێک ئازادی تێدا نەبێت، فەلسەفە تێدا ناژیت. ئاشکراشە، کە یۆنان شوێنی لەدایکبوونی دیموکراسیە. هۆکارێکی تر، بەهۆی تێنەپەڕاندنی دۆگمەکانی ئایین و نەبوونی ئازادی لەناو گەلانی تردا، بەراورد بەشارستانیەتی یۆنان. شتێکی ئاشکراشە، فەلسەفە هەمیشە یەکانگیرە لەگەڵ ئازادی و لە ژینگەیەک نامێنتەوە ئازادی بە ڕەخنەگرتن و بیرکردنەوە فەراهەم نەکات.

دوو: هزرینە پێش فەلسەفیەکان

مێژووی قۆناغەکانی هزری مرۆڤ، لە پەیوەندیەکی چڕدا یەکتری تەواودەکەن و هەر قۆناغێک تەواوکەری قۆناغی پێشخۆیەتی، ئەمە

بەواتای مێژوو پەرستی نا، بەڵكو كەڵەكەكردنی بارگراوندی زانیاری ئەمڕۆیە و دەبێت داشمانبڕێت لە قۆناغەكانی پێشخۆمان، وەكو ماركس دەڵێت؛ ”فەیلەسووفەكان لە پێشووتردا سەرقاڵی لێكدانەوەی جیهان بوون، بەڵام ئەوەی گرنگە گۆڕینی جیهانە”. واتا مێژووی فەلسەفە دووبارەكردنەوەی نییە، بەڵكو ئیداركردن و ڕەخنەكردنی قۆناغەكانی پێشخۆیەتی تا داهێنانی نوێ بهێنێتە ئاراوە. بۆ ئەوەی ئاشنایی ئەو چركە ساتە مێژووییە بین، پێویستە بگەڕێینەوە بۆ ئەو كۆنتێكستە مێژوویانەی قۆناغی ژیاری و تێڕامانی مرۆڤ و ئەو گۆڕانانەی بە پێی قۆناغە مێژووییەكاندا بەسەر بیركردنەوەی مرۆڤدا تێپەڕیون. سەرەتا كە بەبێ تێگەشتن لە سەرچاوەكانی زانینی مرۆڤ ئەستەمە لە مێژووی فەلسەفە و بیركردنەوەی مرۆڤ تێبگەین. مێژوو نوسان كۆكن لەسەر ئەوەی قۆناغەكانی بیركردنەوەی مرۆڤ و سەرچاوەكانی زانینی مرۆڤ پشت بەچوار قۆناغ دەبەستێت. (قۆناغی میتۆلۆژی، قۆناغی ئایینی، قۆناغی فەلسەفی، قۆناغی زانستی). پێش ئەوەی لەو قۆناغانە بكۆڵینەوە دەبێت بپرسین مرۆڤ چۆن زانین وەردەگرێت. ئەو زانیاریانەی لەناو زەین و هزرماندا دێن و دەچن، لە كوێ زەینمانەوە دێت؟ مێژووی مرۆڤ بریتییە لە شێوازەكانی بەرهەمهێنان و پەیوەندییەكانی بەرهەمهێنان. وەكو ماركس دەڵێت، مێژووی بریتییە لە پێكدادانی چینەكان. ئەمە خوێندنەوەیەكی ماتریالیزمانەی مێژووییە، بەڵام ئارگۆمێنتە ئەنطرپۆلۆژیی و سیۆسیۆلۆجییەكان پشتڕاستی ئەوەمان بۆ دەكەنەوە سەرچاوەكانی زانینی مرۆڤ بریتییە لە ئەزموونكردنی ئەو قۆناغە ژیارییەی كە مرۆڤ لیان ورد دەبێتەوە.

⋆ بیركردنەوەی ئەفسانەیی،(میتۆلۆژیا):

ئەفسانە وەكو ژانرێك لە دەربڕین و چالاكی زەینی لە كلتووری هەموو گەلانی جیهاندا دەبینرێتەوە. ئەفسانەكان ئەو شێوازە بیركردنەوە سەرەتاییە كە لەناو هەموو گەلانی جیهاندا هاوبەشن. میتۆلۆژیا لە مەفهومە مێژووییەكەیدا هەر داستانێك دەگەیەنێت كە چیرۆكێكی پیرۆز دەگێڕێتەوە پاڵەوانی چیرۆكەكانیش لەخوداكان، كەساییەتییە نامرۆییەكان پێكهاتوون. “ڕۆبوار سیوەیلی” بەم شێوازە پێناسەی بیركردنەوەی ئەفسانەیمان بۆ دەكات(وێناكردنی مرۆڤە بۆ چۆنیەتی دەسەڵاتی باڵاكانی سەرووی خۆی، كە بەرهەمهێنەری خەیاڵی گروپ و هەماو یادەوەری هاوبەشە). هەروەها “دكتۆر ڕەهبەری محمود زادە” بەم شێوازە میتۆلۆژیا پێناسە دەكات(شێوازێكە لەبیركردنەوە، لە بارەی ڕوداوەكان و دیاردەكان، كە هۆكاری ڕودانی دیاردەكان لەچوارچێوەی هێزێكی نادیار و “سەروسروشتەوە” تەتەڵە دەكات،

ب□ش□و□ی□ک ه□ک□اری ڕودانی دیاردەکان دەبەستێتەوە بەهێزێکی نادیارەوە.)

ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە بریتیە لە چیرۆکێک لەبارەی خودا یان بوونەوەرێکی ئەفسانەیی لە بارەی سەرچاوەی جیهان. یان سەرچاوەی جیهان چیە و میتۆلۆژیا دەپرسی شتەکان بۆچی وان. وەکو: (مار بۆچی دەستی نیە، یان فڵان بونەوەر بۆچی وایە.) لە کتێبی پەیمانی کۆندا بەم شێوەیە وەڵامی ئەو پرسە دراوەتەوە، "کاتێک شەیتان دەچێتە بەهەشت بۆ فریودانی حەوا، لەشێوەی مار ڕۆیشت، بۆیە خودا ب□ی□ی دا تا جیهان ماوە بێ دەست و لاق بێ". ئەفسانەکان خالین لە (کات و شوێن) ئەوەش فاکتەرێکە کە ئەفسانەکان لەناو گەلانی جیهاندا دووبارە دەبنەوەو گەلانی جیهان هاوبەشن لە ئەفسانەکاندا، بۆنمونە، ئەفسانەی باوک کوژی، لە کلتووری یۆنانیدا ئەفسانەی ئۆدیبمان بەرچاو دەکەوێت، لە شارستانیەتی دووئاوانیش ڕۆستەم و زۆراب. "ئەلیکساندەر گەربۆڤیسکی" لە کتێبی نهێنی کۆنترین مێژوودا، ئەوەی بۆ ڕونکردووینەتەوە کە ئەفسانەکان لە کلتووری زۆربەی گەلانی جیهاندا دووبارە دەبنەوە، وەکو ڕووداوی لافاوە مەزنەکە، یان ئەفسانەی ئادەم و حەواو...هتد

میتۆلۆژیا لە شێوازی بیرکردنەوەی ئایینیەوە نزیکەو زۆرجار چڕدەبنەوەو لەهەندێک شوێنیش دەکشێن. ئەفسانەکان بەشێکین لەو چرکە ساتەی کەمرۆڤ لەژیانی خۆیدا بۆ کەشفکردنی ڕووداوەکان پشتی بەستووە بە هێزە نادیارەکانی دەرەوەی سرووشت، یان درووستکردنی هێزێک لەسەرووی هێزی مرۆڤەوەوە. بەشێکی زۆری داستان و ئەفسانەکان بەسەر دوالیزمەی خێر و شەڕدا دابەشبوون. بۆ نمونە داستانی سیمیرخ کەخواوەندی خێربووە. لەهەندێک ناوچەی تریش خوداوەندنی شەڕ. مرۆڤ لەژیانی خۆیدا لەو شتانەی ترساوە قوربانی بۆ داوەو لەڕێگەی ئەفسانە هۆنینەوە پیرۆزی کردوون. بۆ ئەوەی ئەفسانە لەگەڵ بیرکردنەوەی ئایینی تێکەڵ نەکەین، ل□ بەشی داواتردا لەسەر ئەم خاڵە دەوەستین، چونکە (ئەفسانەو ئایین) لە زۆر شوێندا هێندە چڕدەبنەوە، کە ئەستمە لە یەکتری جودایان بکەینەوە.

★ بیرکردنەوەی ئایینی:

تیۆری ئیپستمۆلۆژیا سەرچاوەکانی زانینی میتۆلۆژی و ئایینی لێکجودا دەکاتەوە، چونکە ئایین و میتۆلۆژیا لەشکڵدا لە یەکتری د□چ□ن و ل□ناو□□کیشدا چڕدەبنەوە، بەڵام هەریەکێکیان لەناو شێوازەکانی بەرهەمهێنان و قۆناغەکانی گەشەی مرۆڤایەتی

سەردەرکەن، کە هیچیان سەردەمە تاریکەکانی جێ نەهێشتووە. ئەگەر لە قۆناغی میتۆلۆژیادا بیرکردنەوەی مرۆق لەناو خودی سروشت و جیهاندا ڕاوەستابێت، ئەوا بیرکردنەوەی ئایینی سنورەکانی زەویی و جیهان بەجێ دەهێڵێت، ئەگەر ڕێخەری بیرکردنەوەی مرۆق لە قۆناغی میتۆلۆژیادا وێناکردنی مرۆق بێت بۆ چەندێتی دەسەڵاتە باڵاکانی سەرووی خۆی، لەسەرەتایی بیرکردنەوەی ئایینیدا هەمان شێوازی بیرکردنەوەو بەرهەمهێنان جیاوازە. چونکە لە قۆناغی میتۆلۆژیدا، وێناکردن و بیرکردنەوەی ناو زەینی مرۆق بە هاوتەریبوون لەگەڵ قۆناغەکانی ژیاندا وێنایی کردووەو بیری لێکردوونەتەوەو ئەفسانەو داستانی بەرهەمهێناوە، بەڵام بیرکردنەوەی ئایینی باوەڕهێنانە لەسەر بنەمایی گەورەکردنی پانتاییەکی پیرۆز و بچوکردنەوەی خود. واتا پەیوەندی (مرۆق و خودا).

لەگەڵ گۆڕانی شێوازەکانی بەرهەمهێناندا، ئایینە ئیبراهیمیەکانیش پەیدابوون. ئەمەش پەیوەندیەکانی مرۆق لەجیهانی خۆیەوە پەڕاندەوە بۆ میتافیزیک و جیهانی ئەوپەڕی سروشتی. لێرەوە دەتوانین جیاوازی بکەین لە نێوان زانینی میتۆلۆژیا وەکو زانینێکی زەمینی ناسراوە و زانینی ئایینی وەکو زانینێکی ئاسمانی ناسراوە. ئایین جگە لەوەی قۆناغێکی تایبەتە لە بیرکردنەوەی مرۆق و ڕێخستنی توانا زەینیەکانی لەچوارچێوەی میتافیزیکدا، کەچی ڕەگەزێکی میتۆلۆژیی تێدایە، چونکە مێژوو نووسان کۆکن لەسەر ئەوەی کاتێک بە دوورترین مێژووی پنتی شارستانیەتەکان بڕوانین، لە هەموو شارستانیەتێک ئایین ئامادەگی هەیە. بۆیە ئایین و میتۆلۆژیا زۆر چڕن و لە هەندێک قۆناغدا هاوتەریبن و نزیک دەبنەوە، کە ئەستەمە جودای بکەینەوە، بەڵام تیۆریی ئیپستمۆلۆژیی هاوکارمانە، کە لە میتۆدەکانی زانین دەکۆڵینەوە. لەدیدی منەوە، جیاوازی ئایین و میتۆلۆژیا لەسەر دووشت وەستاوە. یەکەم میتۆلۆژیا وێناکردنی زەینی مرۆڤە، کە وێنانی شتەکانی دەوروبەری دەکات. بەڵام میتۆدی ئایینی لەسەر بنەمای باوەڕهێنان بە خودایەک ڕاوەستاوە. هەرچەندە چەمکی خودا زادەو وێناکردنی ناو زیهنی مرۆق خۆیەتی، بەڵام ئایین کاتێک پەیوەندیەکانی لەسەر بنەمایی باوەڕهێنان دەچەسپێت، چیتر وردبوونەوەو ڕەخنەو تێڕامان دەبنە تاپۆ. مرۆق لە قۆناغەکانی سەرەتایی ژیانیدا، توانایی تێڕمانی ئەوەندە بووە، دیاردە و هۆکاری ڕودانی شتەکانی گەڕاندەتەوە بۆ هێزێکی نادیار. ئەو شتانەی تووشی فۆبیاو واقوڕمانی کردووە، قوربانی بۆ داون پەرستوونی. بە تێگەشتنی زیاتر لە قۆناغی بیرکردنەوەی ئایینی و چرکەساتی درووستکردنی خودا زیاتر لەسەر ئەم بابەتە ڕادەوەستین.

ئایینی تۆتەمی:

تۆتەمیزم بە یەکەمین سیستمی ئایینی دادەنرێت لە مێژووی مرۆڤایەتی. تۆتەمیەت سیستەمێکی ئایینی و خێڵایەتیە، واتا ئاینی گروپە سەرەتاییەکانە کە ژیانی دوونیایی خۆیان لەسەر ڕێکخستووە. زانستی ئەنتثرۆپۆلۆژیا، فاکتەری پەرستنی تۆتەم دەگەڕێنەوە بۆ شێوازی بەرهەمهێنان و ژیاری سەرەتایی مرۆڤ. بەپێی قۆناغە مێژووییەکانی ژیانی مرۆڤ، قۆناغی دارستان یەکەمین قۆناغی ژیاری مرۆڤە، باوباپیرانی ئێمە لە جەنگەڵەکاندا ژیاون و بە بژێوی ژیانی ڕۆژانەیان پشتیان بە کۆکردنەوەی سەرەتایی و ڕاوکردن بەستووە. مرۆڤی سەرەتایی بەهۆی مەترسیان لە دیاردەو شتەکانی دەوروبەریان ئەو دیاردانەی لیان ترساون بەتۆتەم گرتوویانە و پەرستویانە. زیاتر ئاژەڵی دڕندە یان ڕووەک بە تۆتەم گیراوە. ڕوونە مرۆڤ بە هۆی توانایی زاڵنەبوونی بەسەر سروشتدا، ئەو هێزانەی دەوروبەری کە لێیان ترساوە، قوربانی بۆ داون و پەرستوونی. تۆتەم خودای گروپەسەرەتاییەکان بووە، کە پیان وابووە دەتوانن “مانایی” لەوەربگرنەوە. واتا هێزی خودایی، هێز لە تۆتەمەکە وەردەگرنەوە. داتاشینی خودا بەرهەمی ئەو شێوازەیە لە ژیان و بەرهەمهێنان و بەپێی قۆناغە ژیارییەکانیش دەگۆڕێن. بۆ نمونە لە دۆڵی میزۆپۆتامیا خوداوەندی دایک پەرستراوە، ئەوەش بەهۆی شێوازی بەرهەمهێنانەوە کە دایک خولقێنەر بووەو وەچەی بەخستوونەتەوە.

مرۆڤ چۆن خودای درووستکرد:

(خودا مرۆڤ درووستناکات، ئەوە مرۆڤە خودا دروستدەکات)

کاڕڵ مارکس

ئەم توێژینەوەیە بە میتۆدێکی ماتڕیالیزم نوسراوەتەوەتەوە و هەوڵمداوە، لە فاکتە دەرەکییەکانی مێژووەوە، خوێندنەوە بۆ بابەتەکان بکەین. لێکۆڵینەوە ئەقڵانییەکانی مرۆڤ دابەشدەبن بەسەر دوو جۆر لێکۆڵینەوە(زانستی و فەلسەفی) لێکۆڵینەوە فەلسەفەیەکان بە میتۆد و تیۆرێکی گەردوونی لە بابەتگشتییەکانی وەکو (بوون، جیهان، سروشت، مۆڕاڵ، عەدالەت) دەکۆڵێتەوە. هەروەها کاری زانست، بریتیە لە لێکۆڵینەوەی تاکایەتی، بۆ دروستکردنی ڕیسا و میتۆدێک بۆ گریمانەکردنی ئەنجامەکانمان و کۆنتڕۆڵکردنی شتەکان. بەڵام مرۆڤ وەکو سوبێکت، ناچێتە ژێر میتۆدی زانستیی و گشتیەوە، بەڵکو لە ڕێگەی زمانەوە شوناسی مرۆڤ ئاشکرادەبێت. مرۆڤ ئۆبێکتیڤی

زمانە، وەکو ئارێنت دەڵێت: "زمان ئامرازێکە بۆ ئاشکراکردنی شوناسی مرۆڤ"، زمان جگە لەوەی ئامرازێکە بۆ پتەوکردنی پەیوەندیی نێوان تاکەکان، ئامرازێکە بۆ ئاشکراکردنی ئەو فاکتە ڕاستەقینانەی، کە لەپشت ڕەفتاری مرۆڤدا خۆیان شاردۆتەوە. زمان یارمەتی پڕۆسەی دیالێکتیک دەدات لەنێوان (زیهن و خود) سۆبجێکت و ئۆبجێکت. بۆیە لەم توێژینەوەدا دەگەڕێینەوە بۆ ئەو فاکتە مێژویانەی خودای تێدا دروست دەبێ لەزیهنی مرۆڤدا، وە لەناو زماندا ئەو فاکتانە دەدۆزێنەوە، کە خودا وەکو ئۆبجێکتی زیهینی مرۆڤ بۆ میتۆدێکی ماتڕیاڵیزمی ئاشکرا دەکەین، چونکە مێژوونوس توانای دۆزینەوەی فاکتە ڕاستەقینەکانی مێژووی نیە، کە لەپشت کردەی مرۆڤەکانەوە خۆی شاردۆتەوە، بەڵکو دیالێکتیک و زمان هاوکارن بۆ دۆزینەوەی فاکتەکان بە هاوکاریی میتۆدی ئابوری و سۆسیۆلۆجی و مێژوویی.

ئارگۆمێنتە مێژووییەکان ئەوەمان بۆ پشت ڕاستدەکەنەوە، کە مرۆڤی سەرەتایی سەرەتا لە جەنگەڵ و دارستانەکاندا ژیاون و بە پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی ژیانیان پشتیان بە سرووشت و جەنگەڵ بەستووە. بەڵام بەهۆی لاوازی مرۆڤ بەرانبەر سروشت و شتەکانی دەوروبەرییەوە، بەگشتی کاتێک مرۆڤ درکی بەجیهان و شتەکانی دەوروبەری کردووە تووشی واقوڕمان و ترس بووە، کەبێ توانایە بەرانبەر هێزە سروشتییەکان، بۆیە پەنای بردووە بۆ دروستکردنی هێزێکی باڵاتر لە؟خۆی ئەویش دروستکردنی خودایە.

"دیڤد هیۆم" فەیلەسوفی ئەزموونگەرایی سەربارەت بە ئادیای زگماک دەڵێت: (هیچ ئادیایەکی زگماک بوونی نیە، بەڵکو هەموو زانیارییەکانی مرۆڤ، لە ڕێگەی ئەزموونکردنەوەیە)، وەکو ئەزموونگەراکان دەڵێن:(زیهنی مرۆڤ وەکو کاغەزێکی سپی وایە، لە ڕێگەی ئەزموونکردنەوە زانیارییەکان تۆمار دەکات). ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە خودا هیچ نیە، جگە لە ئەزموون و زادەی ئەو شیوازەی ژیارییەی کە مرۆڤ لە قۆناغێکی مێژوویدا ژیاوە. "فۆیەر باخ" گوتەنی:(ئەگەر مرۆڤەکان باڵیان هەبوایە، باڵیان بە خوداکانیان درووست دەکرد). کەواتە خودا وێناکردن و ئەزموونکردنی خودی مرۆڤە لەگەڵ دەوروبەرو جیهاندا. مرۆڤی سەرەتایی ئەو شتانەی بەتەوتەم گرتوون، کە ڕۆژانە بەری کەوتوون، وەکو ترسان لە ئاژەڵی دڕندە و کارەساتی سروشتی و هەور و بارانیان کردووە بەتەوتەمی گروپەکەیان. لێرەوە ئەوەمان بۆ ڕون دەبێتەوە پەیدابوونی خودا لەزیهنی مرۆڤدا، ئایدیایەکی پێشینی نیە، بەڵکو لە ڕێگەی

ئەزموونکردنی شتەکانەوە، لەیادگەیدا ماونەتەوە و فەهمی خودایان لە داتاشیوە. بۆنموونە: فریشتە لە ئاینە ئاسمانیەکاندا، تێکەڵەیەکە لە ئایدیا ئەزموونکراوەکانی مرۆڤ، وەکو بوونەوەرێکی باڵدار و پیاوێکی گەورە و هەموو ئەم زانیاریانەی لە پێشودا ئەزموونکردووە.

ئاو و فەهمی خودا، بریتیە لە ئۆبێکجێتیڤی زیهنی مرۆڤ، مرۆڤ خوداکان بەو شێوە بەرهەم دەهێنی، کە لەزیهینی خۆیدا هەن. بۆیە بوونی خوداکان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە. لە ناوچەکانی دۆڵی دوو ئاوان و سۆمەریەکان، خودای دایک پەرستراوە، لەبەر ئەوەی مرۆڤ لەو چرکەساتەدا، پێویستی بە نەوەخستنەوە بووە، بە کاری کشتوکاڵ، کەچی لە میسر خودای خۆر و لە ئەفریقا تەوتەم و ڕوەک. دواتریش خودایی ئایینە ئیبراهیمیەکان، کە سیفەتەکانی هەمان ئایدیا پێشینیەکانی زیهنی مرۆڤن. وەکو: ناوەکانی خودا لە قورئانی ئیسلام. گەزنەفۆن دەڵێت؛ (حەبەشیەکان خوداکانیان لەسەر فەهمی خۆیان دروستدەکرد، خوداکانیان لووتیان گەورە و ڕوخساریان پانبوو، ئەگەر ئاژەڵەکانیش خودایان دروستبکردایە لەسەر فەهمی خۆیان دروستیان دەکرد). مرۆڤ لەقۆناغی سەرەتایی ژیاندا، بەهۆی مامەڵەکردنی لەگەڵ کەرەستە و شمەکە ساکارەکانی سروشت و شێوازی ماتەریاڵی و چۆنەتی ژیانی خۆی، خوداکانی لەزیهینی خۆیدا بەرهەمهێناون.

مرۆڤ لەبەر ئەوەی کاهینێکی کۆمەڵایەتیە و بە گەڵی دەژین، خوداکانیان وەکو ڕۆزی بەخش و هێز و توانایی گروپەکەیان تەماشاکردووە، وەکو کۆمەڵگایی تەوتەمیزم، ئەمەش وەکو نەریتێکی بەماوەیی گوازراوەتەوە بۆ نەوەکانی ئایندەش.

ئایین نەرتێکی کۆمەڵایەتی بەماوەییە، کە پەیوەندی نێوان هێزێکی باڵاو و مرۆڤە، کە مرۆڤ دروستی دەکات بۆ پاراستن و دورخستنەوەی مەترسیەکانی لەخۆی. هەروەها ئایین ئامڕازێکی کۆمەڵایەتیە بۆ دروستکردنی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان. ئایینەکان چیرۆکێکی ئەفسانەیین، کە دەرهاویشتەی زیهنی مرۆڤەکانن، کە پەیوەندی بە ژیانی ڕۆژانەیانەوە هەیە. بۆ نمونە: هیندیەوسورەکان لە حەوزەکانی ئەمازۆن، بە پڕکردنەوەی پێداویستیەکانیان پشتیان بە ڕاوشکار و کۆکردنەوەی خۆراک لەناو جەنگەڵەکان بەستووە. وەکو جۆن کریچەر دەڵێت؛ (هیندیە سورەکان باوەڕیان بە ژیانی دوای مەرگ هەبووە، بەڵام لەدیدی ئەمانەوە چیرۆکێکە جیاوازە، ئەوان پیانوابووە، مرۆڤ دوایی مەرگ، زیندووبۆیەوە بە نەمری لەجەنگەڵدا دەژیت و دەستدەکات

بەڵاو کەکردنەوەی سەرەتایی. بەڵام مەسیحییەکان، کە باوەڕیان وایە، مرۆڤ لەدوای مەرگ دەچێتە بەهەشت و لەوێ پەرداخی زێڕدا شەراب دەخواتەوەو بەهەشتەکەیان پڕە لە کۆشک و تەلاری زێڕین.

یەقاڵە نوح گوتەنی؛ (ئایین دروستکردنی چیرۆکەکە، کە هەر گروپێک بەشێوازێک دروستیکردووە و هەریەکەیان دەیەوێت قەناعەت بەوانی تر بهێنێت، کە چیرۆکەکەی خۆی تەواوە) زۆربەی جەنگە ئایینییەکان لە ئەنجامی باوەڕنەهێنانی یەکتری بە چیرۆکە جیاوازەکانەوە خوڵقاوە. بەنموونە لە کۆتاییەکانی لەسەدەی چواردەهەمدا، کاتێک ئەمریکا دۆزرایەوە لەلایەن پورتوگالییەکان و ئیسپانییەکانەوە. مەسیحییەکان نەیانتوانی باوەڕ بە هیندیە سورەکان بهێنن، کە لە ژیانی دوای مەرگ مرۆڤ لەکۆشک و ڤیلای زێڕیندا شەراب و گۆشتی برژاو دەخوات، چونکە ئەوان چیرۆکێکی تریان بۆخۆیان دروستکردبوو، کە جیاوازبوو لەوەی ئەوان و پەیوەندی بەژیانی ماتەریاڵی ئەوانەوە نەبووە. هیندییە سورەکان نەیان دەزانی پەرداخی زێڕ و ڤیلا چییە.

ئایین نەریتێکی کۆمەڵایەتییە، کە مرۆڤەکان خۆیان دروستی دەکەن. بەڵام ئەم نەریتە لەگەڵ پێشکەوتنی شارستانییەت و دۆزینەوەی کشتوکاڵدا، دەبێتە ئامرازێک بۆ فریودان و ڕامکردنی مرۆڤەکان. لە ئایینی مەسیحیدا چیتر پاشا دەبووە نوێنەری خودا و دەبوو هەمووان گوێڕایەڵی بکەن، لە ئایینی ئیسلامیشدا پاشا وەلی ئەمرە و لادان و گوێڕایەڵ نەبوونی تاوانە. ئایینە ئاسمانییەکان هێزخودییەکانی مرۆڤ دەچەپێنی و وابەستەیی دەکات بەباوەڕهێنان بەشتێکی نادیارەوەو بانگی مرۆڤ دەکات بۆ پشتگوێ خستنی ژیان و ماددە، لەکاتێکدا دروستبوونی ئاینەکان ئەبجێکتی شێوازەکانی بەرهەمهێنانەو ڕەهەندێکی ماتەیالیزمییە، بەڵام ئایین وەکو ئامرازێک مرۆڤی نامۆ درووستدەکات لە هێزخودییەکانی خۆی و کار لەسەر ڕێخستنی ژیان و کۆمەڵگا ناکات. ماکس ڤێبەر دەڵێت:(ئایینە ئاسمانییەکان، تەنها جەخت لەژیانی دوای مەرگ دەکاتەوە، چونکە توانایی ڕێخستنی دوونیایی نییە).

★ بیرکردنەوەی فەلسەفی:

لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژەمان بەوەدا قۆناغەکانی مێژووی بیرکردنەوەی مرۆڤ تەواوکەری یەکترن، نەک وەکو دووبارەکردنەوەی هەمان قۆناغ، بەڵکو بەپێ ئەو گۆڕانانەی لەشێوازی ژیان و تیفکرینی مرۆڤدا ڕوودەدات بیرکردنەوەی مرۆڤیش گۆڕانی بەسەردا دێت، وەکو ئاماژەمان پێدا مێژووی بیرکردنەوەی مرۆڤ تەنها درێژە پێدانی

قۆناغەکەی نیە، بەڵکو دەبێت داشی بێت. لە قۆناغی "فەلسەفەدا" سەرچاوەکانی بەدەستهێنانی زانینی مرۆڤ پشت بە میتۆدی ئایینی و تیۆلۆژیی نابەستێت. واتا مرۆڤ جگە لە(ویناکردن و باوەڕهێنان) بەشێوازێکی تر، درێژە بەچالاکییە هزرییەکانی دەدات. ئەقڵ (ئاوەز)ی مرۆڤ، پرسیارەکات و ڕادەمێنێت و لە ڕێگەی تێڕامان و بیرکردنەوەوە لە سروشت و دیاردەکان و بوون و مەرگ، دەکۆڵێتەوە.

دووبارە پێویستە میتۆدی ئیپستمۆلۆژیا هاوکارمان بێت، لە لێکۆڵینەوە لەو قۆناغەی کە بیرکردنەوەی فەلسەفیانە دێتەئاراوەو، تا بزانین سەرچاوەکانی زانینی مرۆڤ پشت بەچی دەبەستێت لەم قۆناغەدا. پێش هەموو شتێک پێویستە ئێمە لە چەمکی لۆگۆس تێبگەین، تا بەرچاومان ڕوونتربێتەوەو بە ئاسانی لە فەلسەفە و میتۆدی فەلسەفی تێبگەین.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ نێو دونیایی فیکر و فەلسەفە، لە ئەنجامی کارلێکی دووچەمکەدا، داهێنانی فەلسەفی گەورە و فەرهەنگی درەوشاوە بەرهەمهاتووە. یەکەم چەمیکی (میتۆس یان میتۆلۆژیایە) لە بەشی پێشوودا ئاماژەمان پێکرد. دووەم چەمکی (لۆگۆس)ە، لۆگۆس زاراوەیەکی یۆنانیە، بەواتایی، هزر یان ئاوەز دێت، لەزمانی عەرەبیدا بەوشەی (نطق) نوێکراوەتەوە. (د.ڕەهبەری محمود زادە) سەبارەت بە وشەی لۆگۆس دەڵێت؛ " لۆگۆس لەهەندی وشە دەبێتەوە لەزمانی ئینگلیزی پەی دەوترێت (لاجیک) یان(لۆجیک). هەروەها دەڵێت؛ ئەو تەرمانەی کەتای پاشگری لۆجی دێت وەکو؛ (ئیپستمۆلۆجی، سەسۆلۆجی) لەزاراوەی لۆگۆس، ئاوەزەوە وەرگیراوە. (لۆگۆس) چەشنێکی تایبەت لە بیرکردنەوەیە دەربارەی جیهان، کە ڕووداوەکان و دیاردەکان لە؟چوارچێوەی سروشتی هزر و لۆژیکدا تێتەڕێن دەکات. “تێتەڕێنکردن” بریتیە لەوەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانەی کەمرۆڤ لەقۆناغە سەرەتاییەکانی هزردا ورژاندویەتی. بەشێوەیەکی تر بریتیە لەوەڵام دانەوەی ئەو پرسیارانەی بە (بۆ) یان(بەچی) دەست پێ دەکەن. کەواتە مرۆڤ لەم قۆناغەدا سەرچاوەکانی زانینی لەڕێگەی بیرکردنەوەوەیە، بەڵام مرۆڤ بە ئەوەی بتوانێت بە ئەنجامێکی ئەقڵانی بگات پێویستە ئەقڵی جێڕوبکرێت. یۆنانیەکان بۆ جێڕوکردنی ئەقڵ، زانستەکیان داهێنا بەناوی لۆژیکەوە. لەم قۆناغەدا مرۆڤ بە وەڵامی پرسیارەکانی پشت بەدیاردە نادیارەکان و پاڵەوان و خودا نابەستێت، بەڵکو دەست دەکات بەچالاکی هزری و بیردەکاتەوە ڕادەمێنی و هەوڵەدەدا ئارگومێنت بۆ وەڵامەکانی بهێنێتەوە، کە تەنوەتی ئاوەزی بشکێنێت فەلسەفە ئەو قۆناغەیە کە مرۆڤ درێژە بە

بیرکردنەوە دەدات لە ڕێگەی چالاکی لێگەسەوە، ئەم شێوازەش دەبێتە هۆی لەدایکبوونی بەرهەمی نوێ ی و جیاواز، لە قۆناغەکانی هزری مرۆڤدا. نامەوێت زۆر لەسەر ئەم قۆناغە بوەستین، لە بەشی کۆتاییی دا زیاتر لەسەری دەوەستین و درێژە بە توێژینەوەکەمان دەدەین. پاش ئەوەی بەکورتی باسی بیرکردنەوەی زانستیانە دەکەین. بەڵام نابێت ئەوەمان لەبیربچێت، فەلسەفە یەکەمین قۆناغی بیرکردنەوەی ئەقڵانی مرۆڤە، کە بە دایکی هەموو زانستەکان دادەنرێت و زۆرجاریش فەلسەفەو زانست لە پەیوەندی چڕوپڕدان و زۆرجاریش لەیەکتری دوور دەکەونەوە.

بیرکردنەوەی زانستی:

لەم قۆناغەدا بیرکردنەوەی مرۆڤ زیاتر گەشەیکرد، ئەویش بەهۆی دەرکەوتنی زانستی ماتماتیک و ئەستێرەناسی …هتد. مرۆڤ لەم قۆناغەدا پشت بەمیتۆدی زانستی دەبەستێت، ئەویش لە ڕێگەی تاقیکردنەوەی شتەکانەوە ڕێساو میتۆدێک درووست دەکات بۆ توێژینەوە و کۆنتڕۆڵکردنی شتەکان لەڕێگەی تیۆریاوە. بۆ نمونە، مرۆڤ لێکۆڵینەوە لە ماددیەک دەکات، کاتێک لەتاقیگەکانی زانستدا ئاسن دەکاتە ژێر تاقیکردنەوە بۆی دەردەکەوێت ئاسن بەهۆی گەرمکردنەوە دەکشێت. زانست تیۆریا دادەرێژت و کۆنتڕۆڵی شتەکان دەکات لەڕێگەی تاقیکردنەوەی زانستیەوە بۆ کۆنتڕۆڵکردنی شتەکان. پێشووتر پشت بەلۆژیکی ئەرستۆی دەبەسترا، بۆ دەرهێنانی ئەنجام. بۆ نمونە:

سوکرات مرۆڤە، هەموو مرۆڤێک دەمرێت، کەواتە سوکرات دەمرێت؟ بەڵام زانست پشت بە دیدەکشن دەبەستێت، لە تاکەوە بۆ گشت. زانست پشتی بەلۆژیک دەبەستێت، کاتێک ئاسن لە تاقیگەکاندا تاقی دەکاتەوە بەم شێوەیە دەرئەنجام دەردەهێنت. مس بەگەرمی دەکشێت، ئاسن بەگەرمی دەکشێت. کەواتە هەموو تەنەکان بەگەرمی دەکشێن. لە قۆناغی بیرکردنەوەی زانستیدا ژیانی مرۆڤیش گۆڕانی بەسەردا هات و مرۆڤ توانی لەڕێگەی دەستبەسەراگرتنی زانستی ئەزموونیەوە دەستبەسەر سروشتدا بگرێت و ببێت وەکو یۆڤاڵ نوح دەڵێت؛(مرۆڤ بەهۆی زانستەوە، لە ئاژەڵێکی نیو سروشتەوە بوو، بە مرۆڤە خوا.) بیرکردنەوەی زانستی کۆتا قۆناغی بیرکردنەوەی مرۆڤە، کە مرۆڤی کردە بەهێزترین کائینی نێو جیهانەکەی خۆی.

نیشتمانی فەلسەفە:

کاتێک باسی فەلسەفە دەکەین، ڕاستەوخۆ بیرمان دەچێت بەرەو مێژووی یۆنان، ئەمەش بەهۆی ئەوەی ئەڕەستۆ، مێژووی بیرکردنەوەی فەلسەفیانە دەگەڕێنێتەوە بۆ تالیس.

وەک لە بەشی سەرەتادا ئاماژەم پێدا ئەمە ناکەوێنە ژێر جەبر و دەگمی مێژووەوە. چونکە شارستانییەتی میزۆپۆتامیا (4000) ساڵ لە شارستانییەتی گریک کۆنترە. “فیساگۆراس” لە بابل ماتماتیکی خوێندووە و تیۆریی ماتماتیکی فیساگۆراس دووهەزار ساڵ بەر لە “فیساگۆراس” بوونی هەبووە. هەروەها میتافیزیکا لە ئایینی دووەمی مووساوە لە میسرەوە دەگاتە یۆنان. چوارسەدە بەر لە زایین یۆنانییەکان میسۆپۆتامیان ناسیووە و هەر ئەوان ئەوناوەیان بەسەرداوە. جگە لەوەش لەناو شارستانییەتی میسرییەکاندا ماتماتیک و زانستی مۆمیاکردن و نەشتەرگەری مێشکیان زانیووە. ئەمە ئەوەشمان لە بیرنەچێت پاش داگیرکردنی یۆنان لە لایەن ڕۆمانییەکانەوە فەلسەفە لە شارستانییەتی ئیسلامییەوە دەپارێزێت و دواتریش لەڕێگەی توونس و ئیسپانییەوە دەچێتەوە بۆ ڕۆژئاوا. ئێستا پێویستە ببپرسین بۆچی فەلسەفە لە یۆنان گەشەی کرد و شارستانییەتی یۆنانی کردە نیشتمانی مانەوەی خۆی؟

وەکو لە پێشوودا ئاماژەمان پێکرد فەلسەفە لە کلتورێکدا ناژیت کە نەفەسی بیرکردنەوەی ئازاد بخەسێنێت. کەشوهەوای یۆنان ژینگەیەکی دیموکراسی بووەو بەهۆی چەمکی ڕەخنەوە فەلسەفە لەیۆناندا گەشەی کرد. سوکرات دەڵێت:(ژیانێک تاقی نەکرابێتەوە مانای ژیان نییە) تاقیکردنەوە، واتا ڕەخنەبکرێت و بخرێتە ژێرتاقیگەکانی گومانەوەو ڕەتبکرێتەوە. فەلسەفە یۆنانی کردە نیشتمانی خۆی، بەیەکەمین جار فەلسەفە لە شارستانییەتی یۆناندا لەلایەن “ئەیونییەکان”ەوە سەری هەڵدا، دوتریش فیساگۆرسیەکان و ئیلییەکان درێژەیان پێدا.

فەلسەفە چییە؟

(فەلسەفە لەبەر ئەوە سەری هەڵدا، چونکە مرۆڤ نەیدەتوانی بیر لەگەردوون نەکاتەوە)

ئەڕستۆ: میتافیزیک

هەرچەندە فەلسەفە بابەتێکی فرەڕەهەندە و ناتوانرێت پێناسەیەکی گشتی بۆ بکرێت، بەڵام لە دیدی منەوە(فەلسەفە لە گشتایەتی خۆیدا هونەری پرسیارکردن و تاقیکردنەوەی شتەکانە، لە ڕێگەی ڕامان و بیرکردنەوەوە بۆ گەیشتن و دۆزینەوەی فاکتە شاراوەکان). وەکو

سوکرات دەڵێت:" ژیانێک تاقی نەکرابێتەوە واتایی ژیانی نیە". واتا ئەو ژیانە ساختەیەی کە لەسەر بونیادی ترادسیۆن و زانیارییە ساختەکان بونیادنراوە پێویستە تاقیبکرێتەوە و لە ڕێگەی نەشتەری ڕەخنەوە شیبکرێتەوە.(جۆن دیڤد) بەمجۆرە پێناسەی فەلسەفە دەکات:

کێشەکە مرۆڤ بەڕوونکردنەوەی ئامانجە بنەڕەتییەکانی لەژیاندا ئەنجامی دەدات ".

ئەو قۆناغانەی فەلسەفەی پێدا تێپەڕیون:

قۆناغی یەکەم: (پێش سوکرات) لە سەدەی (حەوتی) پ ز، دەست پێ دەکات تا نزیکی نزیکەی (چوار سەدە) ئەم قۆناغە دەگەڕێتەوە، کە لە بنەڕەتی بوون و ماهیەتی جیهان دەکۆڵێتەوە

قۆناغی دووەم: قۆناغی فەلسەفەی کلاسیکی یۆنانیە و لەم قۆناغەدا فەلسەفە لە ترۆپکی گەشەکردندایە و دووبەرەی دژبەیەک دێنە ئاراوە ئەویش (سۆفستاییەکان) و (فەیلەسوفانی یۆنان). ئەم قۆناغەش دەربارەی کردە مۆڕاڵییەکانی قۆناغی مرۆڤ و ڕژێمی حوکومڕانی و گەردوون و سروشت و پرسە فەلسەفییەکانیان وروژاندووە.

قۆناغی سێیەم (سەدەکانی ناوەڕاست) تاریکترین قۆناغی بیرکردنەوەیەو گەشەی مەعریفی چەق دەبەستی ئەویش بەهۆی تێکەڵکردنی فەلسەفە و گونجاندنی لەگەڵ ئایینی مەسیحیدا.

قۆناغی چوارەم: کە لەڕێنێ دیکارتەوە دەست پێدەکات و لە دەستی هێگڵ دەگاتە لووتکە بە قۆناغی فەلسەفەی نوێ ناسراوە لەم قۆناغەدا جیهانی هزر و زانست شانبەشانی پێشکەوتنی پیشەسازی پێشکەوتنێکی مەزنی بەخۆیەوە بینیوە لەم قۆناغەدا دوو ڕێبازی گرنگی دژبەیەک سەرهەڵدەدن ئەوانیش (ئەزموونگەرایی و ڕاشیونالیست)، پاشان قۆناغی ئایدیالیزم و ماتڕیاڵیزمی ئەڵمانی و دواتریش فەلسەفەی مۆدێرن دێتە ئاراوە. هەریەک لەم قۆناغانەش تایبەتمەندی و خەسڵەتی دیاریکراوی خۆی هەیەو پەیوەستە بەو کۆنتێکستە مێژووییەی تێدا دێتە ئاراوەو کاریگەری لەسەر تەفکرین و بیرکردنەوەی مرۆڤ دروست کردووە.

پرسە فەلسەفییەکان چین:

یەک: ئەمە هەندێک جار دەپرسین بوون چیە، مرۆڤ چۆن درووست بووە جیهان لەچیەوە هاتەتەبوون، خودا چیە؟

میتافیزیک لقێکی فەلسەفەیە کە وەڵامی ئەم پرسە دەداتەوە و ئەمەش لە تاڵیسەوە دەست پێ دەکات کە لە بنەڕەتی ئەو مادەیە دەکۆڵێتەوە کە جیهانی لێ دروستبووە.

دوو: ئایا ئێمە دەتوانین چی بزانین ئایا مرۆڤ توانایی زانینی سنوردارە یان دەتوانێ تەواوی نهێنییەکانی جیهان ئەزموون بکات؟ˇ

لقێکی فەلسەفە بەناوی ئیپستمۆلۆژیا وەڵامی ئەم پرسەمان دەداتەوە، لە سوکراتەوە دەست پێ دەکات و لە سەردەستی کاڕڵ پۆپەر دەگات بە لوتکە. وەکو ئەوەی کانت فەیلەسوفی ئەڵمانی دەڵێت:" من دەتوانم چی بزانم".

سێ:کام ڕەفتاری مرۆڤ باشە ببێتە مایەی پێکەوە ژیان و ئاسوودەیی ئەوانی تر. بۆچی من مرۆڤێکی باشبم؟

فەلسەفەی ئەخلاق ئەو بابەتانە دەکاتە ژێرپرسیارەوە لە ڕێگەی پرس و دەرئەنجامەکانیەوە وەڵامی ئەو پرسەمان دەداتەوە.

چوار: کام جۆری سیستمی حوکمڕانی دەبێتە هۆی فەراهەمکردنی ئازادی و ئاسایش و پێکەوە یان چ جۆرە دەوڵەتێک باشە؟

لقێکی فەلسەفە بەناوی فەلسەفەی سیاسییەوە وەڵامی ئەم پرسانەمان دەداتەوە لەو بابەتانە دەکۆڵێتەوە....هتد

جگە لەوەی فەلسەفە یەکێکە لەو ئامڕازانەی دەبێتە (موظاف) دەچێتە پێش هەرناوەکی ترەوە و لەو بابەتانەدەکۆڵێتەوە وەکو(فەلسەفەی زمان، فەلسەفەی مێژوو، فەلسەفەی یاسا ، فەلسەفەی زانست، فەلسەفەو …هتد). بەگشتی فەلسەفە هونەری پرسیارکردن و گومان و تێڕامانە بە دۆزینەوە و چارەسەری ئارێشەو گرفتەکان تا ژیانێکی شایستەی و هونەریانە بەسەر بەرین.

Oct 16, 2021
نووسینی: ئاراس سەعید

-________________

بەسود وەرگرتن لەم سەرچاوانەی خوارەوە:

1.ئەنوەر نەجمەدین: سەرچاوەی مەعریفە لە میتۆلۆژیا و ئایین و فەلسەفەو ماتەریالیزمدا.چاپخانەی بیانی چاپی یەکەم 2021

2.ئاراس سەعید: مر□ق چ□ن خودای دروستکرد، گ□قاری فاکت، ژمارە5-6..2021

3.ڕێبوار سیوەیلی: ترسان لە فەلسەفە

ماڵی وەفایی چاپی سێیەم 2020

4. کتێبی پیرۆز: پەیمانی کۆن.
5. ڕێبوار سیوەیلی: سۆفستایەکانی یۆنان

، چاپخانەی هاوسەر هەولێر

6. هیوا جەلال: سەرەتایەک بۆ فەلسەفەی زمان، دەزگای ڕێنوێن
7. ڕەهبەری مەحمود زادە: کۆرسی فەلسەفەی ڕۆژئاوا

9.ت ز لاڤین: فەلسەفە بۆ هەمووان. و: ئارام مەحمود. دەزگای ئایدیا، چاپی یەکەم.

arne nees: filofiens historie,i, hans reizels forlag kopen : haven,s.26

11.نظرية المعرفة؛ مكانتها وأهمياتها في الفكرين الفلسفي والصوفي.
https://media.nerliti.com/media/publications/285397_a02cccf2pdf

12.سيجوند فرويد: الطوطم والحرام. نوع الملفPDF ،المجلة الكتب العربية.https://www.alarabimag.com/books

13. د.تاهر عزيز: المناهج الفلسفة، مركز الثقافي العربي، ١٩٩٠، بيروت.